

ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ І РОСІЇ В 90-ті РОКИ ХХ ст. ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена вельми актуальній проблемі: російсько-українським взаєминам періоду ствердження державної незалежності України.

Автор висвітлює наслідки встановлення державності України та її вплив на формування масових культурних парадигм російської свідомості.

Зокрема йдеться про вплив цих парадигм на мислення російських політиків, які формують українську політику Росії.

Відносини двох країн лише в цей період набули статусу міждержавних відносин, які визначаються міжнародним правом.

Однак, крім формального боку цих відносин, є не менш важливий культурно-історичний, ментальний, емоційно-психологічний аспект, який часто-густо в реальній практиці російсько-українських зв'язків висувається на перший план, відігравши визначальну, формотворчу роль.

Але для російського суспільства взаємини з Україною, ставлення до неї, розуміння і переживання України є проблемою не тільки і навіть не так

політичною та економічною, як проблемою власне російської ментальності. Це питання про самоусвідомлення росіян, про їхнє уявлення про себе, про свою історію, культуру і місце у світі і Європі.

Цілком точно визначив вагу цієї проблеми Георгій Федотов: "Українська проблема має набагато більше значення для Росії, ніж усі інші національні проблеми. Це питання не лише політичної структури Росії та її кордонів, а й її духовного життя" [1].

Саме тому державне усамотіювання України було таким величезної сили ударом для російської

свідомості. Це означало для росіян необхідність докорінного і вельми болючого перегляду власних уявлень не тільки про Україну, а й про свою країну. Йшлося не лише про необхідність визнати чужою територію, яку віками вважали своєю, а й про необхідність відмовитися від звичного одноосібного володіння великим масивом історії і культури, зокрема Київської доби, що одразу ж ставило під сумнів улюблені національні міфи ("1000-ліття Росії", "російську княгиню Ольгу", "російського князя Володимира"), здавалося б, цілком сталі історичні джерела нації. Росія одразу ж перетворювалася на країну з вельми непевним і суперечливим історичним корінням, що для держави з підвищеним значенням символічних форм, паралелей та аналогій, для суспільства ідеократичного за суттю своєю, справді, набувало характеру трагедії.

Серед міфів, котрі на очах втрачали свою значущість, був і український міф російської свідомості, що зводився до ідеї вельми проблематичного, якщо не цілком сумнівного буття українців як етносу. Українці сприймалися російською масовою свідомістю, незважаючи на всі ритуально-офіційні фрази про "братній український народ", як більш або менш своєрідна етнографічна група в середині російського народу на кшталт архангельських поморів чи донських козаків. Ці міфічні уявлення поширювалися і на історію відносин двох народів, що здавалися відносинами родинно-безпроблемними, патріархальними.

Саме тому проголошення незалежності України викликало у мільйонів росіян, у політичній еліті російської держави внутрішній спротив, подив, почуття абсурдності того, що коїться. Подібної акції менш за все очікували з боку України, тому й переживалася вона російською свідомістю у категоріях "зради".

Ілюстрацією до цих настроїв може бути цитата з "українознавчої" праці російського письменника М. Лайкова:

"Усе, що відбувається в Україні з 91-го року, викликає ті ж самі почуття, що бувають, коли твій добрий знайомий раптом, ні сіло ні впало, зробить тобі капость — почуття нерозуміння та огиди... До незалежності Прибалтики можна ставитись як до цілком нормального і зрозумілого вчинку: вони цього завжди хотіли і не приховували своїх прагнень. Українці вчинили саме непристойно. Так порядні люди не чинять" [2].

Удар був тим сильніший, що майже ніхто в Росії не вірив, що Україна може відокремитись. Переважна більшість росіян, як демос так і еліта, були переконані, що Україна вже давно політично, економічно, а головне етнічно і ментально перетравлена в російському казані і є, так би мовити, лише етнографічною провінцією, історичною областю Росії.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. справив враження вибуху. Це був шок для російського суспільства. Протягом місяця після оголошення результатів референдуму російські ЗМІ практично не коментували те, що відбулося. Цю стадію шоку протягом року заступила стадія розгубленості: хаотичні спроби осмислити ситуацію, спираючись на уламки дореволюційної російської історіографії, "братньої" риторики комуністичної доби.

Певну терапевтичну роль для травмованості російської свідомості відіграло створення СНД, яка сприймалася як друге видання СРСР.

У цей період російська публіцистика надзвичайно активно експлуатувала тему "розірваних зв'язків", "різання по-живому", "кордонів, що розділили людей". Однак політичне використання ностальгічних почуттів не принесло великого зиску.

Московські еліти переживали й досі переживають розпад СРСР як розпад історичної Росії. Впливовий російський аналітик, один з ідеологів блоку ОВР В. Ніконов пише про це так: "Багатьом здавалося і продовжує здаватися, що в XX столітті ми жили в трьох різних державах — до 1917 р., за комуністів і після 1991 року. Але за всієї зовнішньої нестабільності то була одна країна, що відтворювала свій власний генетичний код і зазнавала величезного впливу традиціоналізму... Як і століття тому, Росія на роздоріжжі.

Вона дуже змінилась у розмірах, але залишилася собою" [3].

Спроби відновлення російського "генетичного коду" щодо України були не дуже різноманітними. Серед російських політиків ультраправого табору панувала і панує ідея повернення України до складу Росії, причому не як квазі-держави УРСР чи малоросійського гетьманату, а як губернії. Ця ідея має вплив і серед певної частини ліберальних політиків, до яких належить Є. Кожокін, який публічно заявив, що: "Об'єднання Росії та України — одна із зовнішньополітичних цілей Росії, як об'єднання ФРН та НДР" [4].

Політики ультралівого табору мріють про прихід до влади у колишніх республіках СРСР комуністичних партій і відродження на цій основі "союзу нерушимого".

Центристи обмежуються на найближчу історичну перспективу перетворенням країн СНД на абсолютно залежні, несамостійні псевдодержавні утворення білоруського зразка. Проте в російському політикумі не помітно більш-менш впливових політичних сил, які б виступали за рівноправне співробітництво з Україною як незалежною державою.

Над російськими політиками різного рівня і напрямів тяжіють старі, часом навіть побутові психок комплекси сприйняття України, де незалежність

нашої країни переживається як щось за визначенням дивне, абсурдне і скандальне. Є підстави говорити про травму російської свідомості у зв'язку з незалежненням України. Цю травму помічають і західні дослідники: "Ніколи в дотеперішній історії Росія не визнавала окремішність, осібність України. Як відомо, багато хто з росіян не розуміє, щиро не розуміє окремішності України. Ні у сфері культури, ні у сфері політики. Вони відчують біль, наче після ампутації органа свого національного тіла" [5].

Російській політиці щодо України бракує прагматизму і певної відстороненості. Надмірна емоційність, почуття ображеності, жага помсти, зловтіха з приводу природних, "дитячих" хвороб Української держави, намагання відхопити якісь найдорожчі російській свідомості шматки української території — все, що ось уже 10 років отруює атмосферу російсько-українських відносин.

Однією з причин такого ставлення до України є гранична міфологізованість усього в російській культурі, що в той чи інший спосіб пов'язане з нашою країною, історією, мовою, культурою. Не розбивши цей застарілий, але ще досить міцний міф, не змусивши росіян прислухатися до інших версій нашого спільного й окремого минулого, годі й сподіватися на інше ставлення з боку російських державних діячів, політиків, інтелектуалів. В Росії історія завжди була політикою оберненою в минуле, що власне й дало підстави У. Черчіллю назвати її країною з непередбачуваним минулим. Тому історичні студії щодо цих проблем не можуть бути не обов'язковою, факультативною справою для державних структур України. Адже в російсько-українській та українсько-російській полеміці історичні аргументи є одними з найвагоміших. Саме українська історіографія, публіцистика, засоби масової інформації, наукові установи покликані змінити усталені упередження російського суспільства щодо України. Без змін у цій сфері не відбудеться правдиве оздоровлення й політичних відносин двох країн, оскільки в широких колах російської громадськості ще й досі сумніваються в історичній і культурній легітимності української державності. Хоча ця діяльність і не варто переоцінювати, в кінцевому підсумку ставлення російського суспільства до України може бути змінено на позитив лише реальними успіхами в усіх галузях розбудови української держави, економіки, політики й культури.

Після періоду розгубленості настав період обурення в російсько-українських відносинах. Російські еліти і громадськість, які неохоче змирилися із самим фактом існування української держави, були переконані, що Україна у свою чергу, дякуючи за своє визнання, мусить скрізь і в усьому поступатися Російській Федерації, навіть у найдалякосяж-

ніших вимогах: територіальних (визнання Верховною Радою РФ "незаконності" передачі Криму до складу У РСР в 1954 році, оголошення нею ж російського статусу Севастополя і т. д.), гуманітарних (питання особливого привілейованого статусу російської мови і культури в Україні), економічних (вимоги фінансової відповідальності України за борги українських підприємств Росії, з одночасною відмовою від такої щодо власних підприємств), політичних і військових (бажання обмежити контакти України із західними країнами та міжнародними організаціями, прагнення зберегти за собою весь Чорноморський флот і Севастополь як його головну базу, фактичне створення наддержавних і контрольованих Росією структур СНД, утворення в його межах військового Ташкентського пакту з намаганням залучити до нього Україну). У більшості випадків ці вимоги формувалися і висувалися не від офіційних державних установ, а, так би мовити, від російської громадськості, політичних партій, окремих політиків і державних діячів, через масовану кампанію в пресі, через використання сателітних проросійських організацій в Україні.

Намагання України елементарним чином захищати свої національні інтереси сприймалося й оголошувалося "антиросійською політикою", проявами "українського націоналізму" тощо.

У цей час, крім старих ідеологем — "братньої дружби", "єдності слов'янських народів" — з'являється ідеологема "інтеграції". Російські ЗМІ активно її пропонують, створюючи уявлення, що будь-який процес, поійменований у такий спосіб, є абсолютне благо. Тих, хто заперечує особливу, керівну і спрямовуючу роль Росії як нового центру для країн СНД, таврують як "супротивників інтеграції". Однак знаменитий "дефолт" серпня 1998 р. наочно продемонстрував, що цей економічний струс найлегше пережили ті країни СНД, котрі встигли мінімізувати свої економічні зв'язки з Росією. Ця криза завдала нищівного удару по ідеї "інтеграції" в її російському тлумаченні і практично-політичному використанні. Насправді в Росії під "інтеграцією" мають на увазі (хоч і не завжди про це кажуть вголос) реінтеграцію москвоцентричної наддержави. Яскравим зразком проміжних і кінцевих етапів такої "інтеграції" є нинішня Білорусь. Російська преса дуже ревно ставилася до спроб знайти інший, крім Москви, центр інтеграції на пострадянському просторі. Досить згадати, як було зведено нанівець майже всі інтеграційні ініціативи "євразійця" Нурсултана Назарбаєва, як нині дуже неприхильно ставляться в Росії до такого неформального і радше символічного утворення, як ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова). Ще більше невдоволення у російського керівництва викликають будь-які намагання

колишніх республік брати участь в інтеграційних процесах за межами пострадянського простору.

Іншою політичною картою, що постійно розгравалась російськими політиками, була карта становища росіян в Україні. Це становище тлумачилося російською стороною (переважно в неурядовій сфері, але інколи це вихлюпувалося й під час офіційних зустрічей та переговорів) як незадовільне.

Вигадувалися "факти" нібито "утисків" в Україні на національному, мовному, релігійному, освітньо-культурному ґрунті. Деякі проросійські організації з відома російських патронів вимагали росіянам в Україні статусу державотворчої нації, а статус національної меншини тлумачили як принизливий і дискримінуючий.

Територіальні претензії до України і небажання визнати її право на Чорноморський флот, дислокований на українській території, доводили справу до граничної межі, тобто до межі збройного конфлікту (на теренах Севастополя й Одеси) [6].

На жаль, у російських елітах важко віднайти ті кола, котрі були б здатні вже сьогодні принципово змінити своє ставлення до України. Над їхньою свідомістю тяжіють старі, виховані протягом століть переконання. Однак це не означає, що подібні зміни неможливі в майбутньому, якщо українські структури докладатимуть до цього політичних зусиль. Крім того, необхідна робота часу, яка б продемонструвала російському керівному прошаркові, що Україна не є тимчасовим, нежиттєздатним утворенням, що це є стала культурно-історична і державно-політична реальність, що її треба брати до уваги.

Свідомістю певних зрушень щодо цього є і Договір про дружбу та співробітництво між Російською Федерацією й Україною, який після довгих поневірянь, врешті-решт, було ратифіковано російською Держдумою. Навіть враховуючи традицію досить вільного ставлення до договорів та угод в Росії, слід визнати це великим кроком уперед, актом непересічного символічного значення. Очікування скорого краху України виявилось марним, і хоч російській свідомості невимовно важко погодитися з тим, що українська незалежність — то назавжди, але ратифікація, принаймні, засвідчила, що то — надовго. Договір підтвердив, що Українська держава (за будь-якого до неї ставлення) — то є реальність, а реальність потребує визнання й вивчення.

Віддзеркаленням цих процесів визнання реалій є формування українознавства як академічної наукової дисципліни, якої не було як такої у відповідних наукових установах Москви, Ленінграда та інших російських центрів за часів СРСР. Ця дисципліна матеріалізується в таких наукових структурах, як, приміром, Центр україністики при Інституті слов'янознавства РАН, відділ України в Інституті Європи РАН і т. д.

Не можна не погодитися з керівником московського Центру україністики Л. Горизонтовим, що: "Вивчення України повинно стати престижною спеціальністю, бо справжній престиж тієї чи іншої галузі в науці визначається її значущістю. Поза всякими сумнівами, україністика для Росії — нині один з найважливіших (якщо не найважливіший) з країнознавчих напрямів" [7].

Російсько-українським відносинам ще доведеться пережити чимало випробовувань, пов'язаних із слабкістю демократичних, правових і європейсько-цивілізаційних (в тому числі й ментальних) традицій російського суспільства. Одним з найбільших випробовувань може стати практика контактів з новим представництвом російських політичних сил у Державній Думі та з новим президентом цієї країни, який за Конституцією Росії має майже монархічні повноваження. Прихід цих сил до влади на хвилі війни в Чечні може виробити в їхньому середовищі хибне уявлення про універсальність насильства як засобу вирішення будь-яких суперечностей і конфліктів. Однак послідовна, виважена і впевнена позиція України як члена ООН, ОБСЄ, Ради Європи та інших світових і європейських структур уможливило розв'язання завдань надвисокого рівня складності. Це доводить весь попередній досвід української політики щодо Російської Федерації. І цей досвід засвідчує, що розбудова відносин між близькими культурно-історично народами і суспільствами не тільки не є легкою справою, ніж коли йдеться про країни етнічно і культурно чужі, а вимагає особливої тактовності, делікатності й обережності. Проте це аж ніяк не повинно позбавляти українську політику непохитності в обстоюванні своїх національних інтересів на російському напрямку. Бо тільки така орієнтація в кінцевому підсумку викликати визнання і повагу у російських партнерів.

1. Федотов Г. Защита России II Поли. собр. соч.: В 6 т.— Т. 4.— Париж, 1988.— С. 207.
2. Лайков М. Гуляй, Украина // Москва.— 1998.— № 4.— С. 117.
3. Никонов В. Российский век // Известия.— 1999.— 28 декабря.
4. Кожоскин Е. Российский императорский синдром — правда и мифы // Общая газета.— 1994.— 31 декабря.

5. Шва Ж. Перш за все хочу казати, що я оптиміст // Сучасність— 1996 — № 7—8 — С. 198.
6. Савченко Н. Анатомия необъявленной войны.— К., 1997.— С. 162—165.
7. Горизонтов Л. Общее прошлое: аллегория и ностальгия // Родина.— 1999.— № 8.— С. 140—141.

Losev I. V.

RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND RUSSIA IN 90th
OF THE XX CENTURY AS A CULTURE-HISTORICAL
PHENOMENON

This article is devoted to the present-day problem — relations between Russia and Ukraine through the period of the Ukrainian formation as an independent state.

The author lights out how Ukrainian independence influenced on the mass-culture paradigms of the Russian consciousness.

Particularly, it shows how these paradigms affected consciousness of the Russian politicians who determined "Ukrainian" policy in Russia.